

CIUTADANIA I BENESTAR QUOTIDIÀ: UNA RELACIÓ IMPRESCINDIBLE PER A LA SOCIETAT DEL SEGLE XXI

Teresa Torns, *professora Sociologia UAB*

Sara Moreno, *professora Sociologia UAB*

Carolina Recio, *becària doctorat Departament de Sociologia UAB*

Vicent Borràs, *professor Sociologia UAB*

Segons diuen els especialistes, el concepte modern de ciutadania sorgeix amb la Revolució Francesa, per bé que el seu contingut s'amplia al llarg dels segles posteriors fins arribar a l'actualitat. És així com es passa del reconeixement dels drets civils al segle XVIII a la incorporació dels drets socials amb el desenvolupament, durant el segle XX de l'Estat del benestar. En concret, aquest règim sociopolític consolida una idea de ciutadania construïda sobre la base d'atorgar protecció social, subsidis d'atur i pensions a la població ocupada, i la universalització dels serveis d'ensenyament i sanitat a tota la població.

Els canvis econòmics i sociodemogràfics que viuen les societats occidentals des de les darreres dècades del segle XX enceten noves qüestions sobre l'abast i dimensions que envolten aquest concepte de ciutadania. En particular, la crisi de l'ocupació, l'augment de l'activitat laboral femenina, l'envelliment de la població o els nous moviments migratoris són algunes de les transformacions que posen de relleu la necessitat de repensar el model de benestar en el marc europeu. I, de retruc, suposen si no el qüestionament, sí la revisió dels drets i deures del concepte de ciutadania construïda entorn d'aquest model.

En aquest context, emergeixen conceptes com el de renda bàsica, ciutadania multicultural o organització social de la cura, a fi d'oferir alternatives a les actuals polítiques públiques de l'Estat del benestar, o bé idear propostes per repensar els nous drets i deures d'una nova ciutadania. Entre totes aquestes opcions, cal destacar la cura quotidiana de les persones i els serveis públics necessaris per afrontar-la com una de les claus per assolir una de les fites primordials d'aquesta renovació. Perquè, avui en dia, procurar l'organització social de la cura quotidiana de les persones, al llarg del seu cicle de vida, és bàsic per aconseguir tant una major equitat democràtica entre homes i dones com entre les diverses ètnies cada cop més presents a les societats del benestar.

I, sens dubte, ha esdevingut un dels punts de partida obligats per repensar el contingut de la nova ciutadania.

SOBRE LA REVISIÓ DEL CONTRACTE SOCIAL ENTRE GÈNERES

A l'actualitat, algunes científiques socials europees coincideixen a subratllar la necessitat de definir un nou concepte de ciutadania que permeti articular polítiques de l'Estat del benestar no «cegues al gènere», és a dir, que no obviïn les maneres de viure i pensar de la gran majoria de dones. Això vol dir no oblidar la importància de l'àmbit domèstic i el treball que s'hi realitza: un treball femení que té com a finalitat la cura quotidiana de les persones en el nucli familiar. Des d'aquest enfocament, les diverses aportacions teòriques sobre la qüestió es sustenten sobre dues premisses: d'una banda, s'apunta que les polítiques públiques no són neutres a les relacions de gènere, i, de l'altra, es reclamen els temps i els treballs de la vida quotidiana, com a elements fonamentals a l'hora de revisar l'accés i el contingut de la nova ciutadania. Enfocament, que, a més, fixa l'atenció en una altra concepció del terme benestar.

L'assumpció d'ambdues premisses obliga a revisar els arguments segons els quals els conceptes de treball i temps, bàsics per a les societats del benestar, són només aquells que es corresponen amb l'àmbit laboral i/o amb l'experiència masculina de viure i pensar. Les crítiques a aquestes accepcions posen de manifest el caràcter sexista i androcèntric del conegut com a pacte fundador de l'Estat del benestar. Un pacte, doncs, que va ser fixat a l'entorn de les forces del capital i del treball; un acord sotmès, a l'actualitat, a les crítiques que puntualitzen que aquest pacte només va ser viable sobre la base d'ignorar o ocultar-ne un altre: el contracte entre gèneres (Pateman, 1995; Borchorst-Siim, 1996; Lewis, 2007). Un contracte sexual sobre el qual darrerament arriben algunes matisacions. En concret, Letablier (2007) manifesta la seva preferència per l'ús del concepte convenció, enlloc del de contracte, argumentant que el terme convenció afavoreix el reconeixement de l'existència d'un acord tàcit i implícit, construït a partir de les representacions i referències col·lectives situades en un context històric determinat. Situació que sembla adir-se millor amb el context propi de les societats del benestar contemporànies.

La vigència d'aquest pacte o convenció entre els gèneres es pot comprovar, igualment, a través d'estudis que posen de manifest l'existència d'una tolerància social, que cal llegir en clau d'hipocresia, i presenta una doble dimensió. A saber, gràcies a l'existència d'aquest pacte o convenció es toleren socialment les absències femenines del mercat laboral (més atur i temps parcial

femení) i les absències masculines de l'esfera domèstica i familiar (menys o cap temps de dedicació masculina al treball domèstic-familiar) (Torns *et al.*, 2006a). Un escenari des del qual, en definitiva, s'elaboren i justifiquen les reivindicacions de renovació de les pautes socioculturals que regeixen tant el contracte entre gèneres a la vida quotidiana, com l'estructura dels règims de benestar en les societats contemporànies.

L'origen d'aquest qüestionament del contracte entre els gèneres i, per tant, del concepte de ciutadania des d'aquesta perspectiva, sorgeix després de la represa del moviment feminista el 1968. Principalment, a partir de l'augment de la presència femenina en el mercat laboral, fruit de la incorporació de les dones de classes mitjanes en aquest mercat. Cal recordar que les primeres crítiques al caràcter sexista i androcèntric de la teoria sobre el contracte social de Rousseau les va formular Olympe de Gouges, el 1791. Les seves aportacions varen ser pioneres a l'hora d'assenyalar com les bases d'aquest contracte reforcen la separació del món domèstic—considerat com a esfera privada—i el món de la ciutat—considerat com a esfera pública (Fraisse, 2003). Però el poc ressò que varen tenir les seves crítiques explica, en primer lloc, el caràcter sexista que, des d'aleshores, ha acompanyat la consolidació de la divisió entre l'esfera pública i la privada, a les societats contemporànies. En segon lloc, ajuda a entendre com aquesta divisió ha perdurat fins a l'actualitat i ha determinat el contingut i l'abast del concepte de ciutadania i benestar. I, finalment, assenjala com i perquè les idees de ciutadania i benestar dominants s'han centrat en el considerat com a món públic, sense tenir presents les aportacions i necessitats del que hom ha qualificat de món privat. Un seguit de factors que conformen l'imaginari social del que ha de ser el ciutadà ideal, avui en dia: un home adult, present a ple temps en el mercat de treball, amb una biografia laboral ininterrompuda. Una imatge que exclou totes aquelles persones que o bé no tenen activitat laboral, o bé desenvolupen una trajectòria de vida centrada en les tasques de reproducció. És a dir, majoritàriament dones adultes que quan tenen treball remunerat presenten biografies laborals si no discontinües (Nowotny, 1991), sí presidides pel temps parcial o l'atur (Torns, 2001) i la doble presència (Balbo, 1978).

En aquest sentit, Fraisse (2000) recorda bé com aquesta dominació masculina i subordinació femenina travessen els règims sociopolítics contemporanis. Uns règims que per consolidar-se han necessitat sempre construir un model familiar no democràtic que fes viable la supeditació femenina a l'autoritat masculina. I és així com l'Estat del benestar ha estat capaç d'atorgar capacitat civil a les dones (dret a vot, l'accés a l'ensenyament, etc.) sense qüestionar l'autoritat del marit. En definitiva, el pacte fundador dels actuals

règims de benestar, permet garantir la protecció social al treballador, habitualment un subjecte masculí, i a través seu, a la resta dels membres de la seva família (Pateman, 1995). De manera que, com a resultat d'aquest pacte, les dones no són reconegudes com a ciutadanes de ple dret, sinó que l'Estat del benestar les protegeix en tant que són esposes, mares o filles dependents d'un cap de família.

Davant d'aquesta situació, no ha d'estranyar que les estudioses de les polítiques públiques hagin posat de relleu com l'Estat del benestar afecta les relacions socials de gènere i com la suposada neutralitat de les dites polítiques repercuteix negativament sobre el col·lectiu femení, tot reclamant un nou contracte social entre els gèneres. Unes limitacions que fins i tot són visibles en aquell model d'Estat del benestar més amable amb les dones, el dit *women-friendly welfare state*, propi dels països on les estudioses escandinaves varen elaborar aquelles primeres crítiques (Borchorst-Siim, 2002; Orloff, 2006). En aquest cas, les anàlisis relatives als països nòrdics mostren l'impacte contradictori que les polítiques públiques han tingut sobre les condicions de vida de les dones: unes derivades del triple estatus femení—ciutadanes, clientes i treballadores assalariades de l'Estat— que ha comportat el pas de la dependència de les dones dels marits a l'Estat, en altres paraules, la transició de la dependència privada a la dependència pública (Hernes, 1996); i altres, generades per l'expansió de polítiques orientades a fomentar l'ocupació femenina, sense revisar alhora les responsabilitats d'homes i dones a l'àmbit domesticofamiliar (Borchorst-Siim, 1996). Unes polítiques que, a més, mantenen i reproduïxen les desigualtats entre homes i dones en el mercat laboral. I que, com s'apunta més endavant, expliquen la persistència de la segregació ocupacional per raó de gènere en aquest mercat.

EL REREFONS SIMBÒLIC DELS RÈGIMS DE BENESTAR: LA FIGURA DEL CAP DE FAMÍLIA

Bona part dels factors que expliquen els límits i contradiccions de les polítiques de l'Estat del benestar cal cercar-los en allò que les britàniques anomenen el model *male breadwinner* (Lewis, 1992; Orloff, 1993; O'Connor, 1993; Sainsbury, 1994). Es tracta d'un model familiar que perviu en el rerefons dels règims de benestar i que fa possible diverses trajectòries biogràfiques segons el gènere. Aquest model es basa, implícitament, en un conjunt d'assumpcions sobre la participació d'homes i dones en l'àmbit domèstic-familiar: l'home és el principal proveïdor d'ingressos i la dona, la

principal responsable de les tasques de manteniment i cura de la llar-família (Lewis, 2007). Aquesta relació entre els gèneres aconsegueix prescriure i fixar el tipus de presència d'homes i dones en el mercat laboral, que, d'una banda, es considera l'única visible i possible; i, de l'altra, es concreta a través de la participació continuada i a temps complet del cap de família en aquest mercat i de l'absència total, o participació parcial o irregular de la dona adulta, quan assumeix el paper d'esposa i mare.

Malgrat els canvis que aquesta situació laboral, especialment la femenina, ha sofert al llarg d'aquestes tres darreres dècades a les societats europees, sembla mantenir-se inalterat el reconeixement que l'activitat laboral constitueix la via principal d'accés als serveis i prestacions de l'Estat del benestar. Una situació que, malgrat els dits canvis, reforça la institucionalització de la citada estructura familiar, alhora que assegura el desenvolupament del règim sociopolític que l'empara. I aconsegueix, a més, que el pes simbòlic que adquireix la biografia masculina dels caps de família alimenti i garanteixi l'obligació moral femenina, enfront de les tasques de reproducció, i relegui les dones a un estatus ciutadà de segona. I que, paral·lelament, aquesta obligació moral alliberi la responsabilitat de l'Estat de l'organització de sistemes de cura envers les persones dependents.

Les ciutades crítiques des de la perspectiva de gènere apunten la necessitat de considerar la importància de les relacions socials entre homes i dones al si de la llar-família, per tal de millorar les anàlisis dels règims de benestar. Tot posant de manifest com la família, conjuntament amb l'Estat i el mercat, és una important proveïdora del benestar social (Carrasco *et al.*, 1998). Una importància que cal destacar donada la persistència de la literatura especialitzada a obviar aquesta aportació. Aquest oblit no només menysté el paper de les dones al no reconèixer les seves aportacions al benestar quotidià, com a principals responsables del treball domèstic-familiar, sinó que impossibilita la necessària revisió del concepte de ciutadania.

El terreny de l'anàlisi empírica, realitzada des d'aquesta perspectiva, ha propiciat noves aportacions sobre la qüestió i cada vegada són més les veus que apunten el declivi de l'anomenat model *male breadwinner* en el context europeu (Crompton, 1999; Plantenga, 1999; Lewis, 2001; Orloff, 2006). La majoria d'aquestes anàlisis parteixen de la premissa que aquest model familiar ha perdut pes amb el creixement de les parelles de doble ingrés, fruit de l'augment de l'activitat laboral femenina i els canvis en les estructures familiars. També sembla cert que aquest declivi, tot i desdibuixar l'actual distribució de les relacions socials de gènere, té conseqüències desiguals perquè sembla perdre més pes la figura de la mestressa de casa que la figura del cap de família. Bimbi

(1999), en la seva anàlisi de la doble presència femenina, afirma que la jerarquia del cap de família sembla afeblir-se més en la relació entre pares i filles que no pas entre els cònjuges. I Crompton (2005) assenyala la persistència glacial de la divisió sexual del treball en la llar-família, malgrat els més de vint anys de polítiques d'igualtat, en el seu estudi sobre les opinions a l'entorn del treball de les mares a Europa.

A Catalunya, les dades semblen confirmar tendències similars. Efectivament, fins fa poc més de trenta anys, les estadístiques oficials mostraven una presència femenina en el mercat de treball escassa, menys d'un terç de les catalanes tenia una feina remunerada —principalment dones joves, adultes solteres o responsables de mantenir econòmicament la llar (Torns *et al.*, 2007). El més habitual era que les dones casades es consideressin mestresses de casa, independentment que poguessin contribuir als ingressos familiars mitjançant l'economia submergida. A partir dels anys 80 s'observa l'augment continuat de les taxes d'activitat femenina. En concret, segons dades d'Enquesta de Població Activa, la taxa d'activitat femenina s'ha incrementat a Catalunya del 31,9 % l'any 1985 al 53 % l'any 2007. El manteniment d'aquestes xifres després del període d'inici de l'activitat laboral fa pensar en una clara voluntat de les dones per quedar-se al mercat de treball. Però les diferències amb la taxa d'activitat masculina —que s'han conservat al voltant del 70 %— posen de manifest el principal obstacle amb què es troba la dita voluntat femenina, a pesar del fort augment del nivell educatiu de les més joves: tenir atribuïda la responsabilitat de les tasques domèstiques. Aquesta responsabilitat les condueix de ple a viure quotidianament en règim de doble presència, expressat tant per la seva relació amb l'ocupació com per la seva responsabilitat i dedicació al manteniment i a la cura de la llar-família.

Tot i així, no sempre resulta fàcil mostrar empíricament la realitat efectiva d'aquesta doble presència. Una de les opcions és fer-ho a través de les dades sobre usos socials del temps que, d'alguna manera, permeten conèixer el repartiment del treball domèstic-familiar entre el conjunt de la població. Les primeres dades oficials de l'*Encuesta de empleo del tiempo* elaborada per l'INE (2002-2003), mostren que les dones catalanes dediquen molt més temps que els homes a les tasques de la llar-família (taula 1).

Aquestes dades situen Catalunya al costat dels països del sud d'Europa, on més grans són les diferències relatives a la càrrega total de treball (treball remunerat + treball domèstic) entre homes i dones. En el pol oposat, els països del nord, aquesta càrrega total es manté pràcticament igual: és el cas de Suècia, on la càrrega masculina suma 7 h 40 min i la femenina 7 h 37 min. Ara bé, les diferències persisteixen també per als suecs quan s'analitza la distribució

del seu contingut. En aquest cas, les dones dediquen 3 h 32 min al treball domèstic-familiar, mentre que els seus col·legues masculins només hi dediquen 2 h 23 min (Aliaga, 2006). Aquestes dades han permès que les especialistes assenyalessin l'existència d'una sèrie de transicions en el model cap de família. Aquestes transicions ocupen l'espai comprés entre el *male breadwinner* i l'*adult worker* on totes les persones adultes, homes i dones, es consideren treballadores amb plena ciutadania (Lewis, 2001). I entremig es troben, entre d'altres, els models *one and a half earner* o *dual breadwinner-female career*. L'explicació d'aquestes transicions sembla situar-se al voltant d'un seguit de variables entre les quals destaquen: l'oferta pública de serveis d'atenció a les persones dependents (Lewis, 2007); els règims de temps de treball propis de cada realitat nacional (Plantenga, 1999); el pes de la classe social, que és tant important com el gènere (Crompton, 1999), o la influència dels patrons socioculturals característics de cada context (Warren, 2000).

Aquests tipus de patrons configuren un factor cabdal per a les anàlisis del cas català, plenament adscrit als anomenats règims de benestar mediterranis, propis dels països del sud d'Europa (Ferrera, 1996; Adelantado *et al.*, 2000). Com és sabut, els trets més significatius d'aquest model són la forta presència d'una tradició cultural familista i la debilitat dels sistemes de protecció de l'Estat del benestar (Rodríguez Cabrero, 2004). Factors que explicarien la importància de les xarxes familiars i de parentiu, en aquests països, a l'hora de distribuir la responsabilitat de la cura, fins al punt que els dèficits en la cobertura i la professionalització dels serveis públics no s'entendrien sense la tasca realitzada per les dones de les famílies. I sense la presència d'una important

TAULA 1. Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà segons gènere (hores:minuts)

	Homes	Dones	Total
Cura personal	11:28	11:27	11:27
Treball remunerat	3:52	2:07	2:59
Estudis	0:33	0:42	0:38
Tasques llar i família	1:39	4:14	2:58
Treball voluntari i reunions	0:09	0:14	0:12
Vida social i diversió	1:16	1:10	1:13
Esports i activitats a l'aire lliure	0:57	0:41	0:49
Aficions i jocs	0:26	0:11	0:18
Mitjans de comunicació	2:20	2:01	2:10
Trajectes i ús del temps no especificat	1:20	1:13	1:16

Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya, 2002-2003, IDESCAT-INE.

economia submergida, protagonitzada per dones immigrades, configuradores del fenomen qualificat com a *care drain* (Bettio *et al.*, 2004), que esdevé un altre dels trets característics d'aquests règims de benestar.

Altres estudis sobre la qüestió (Torns, Borràs i Carrasquer, 2004), també constaten que l'erosió del model cap de família és més fàcilment visible en els canvis en les condicions de vida i treball, ja comentats, que en els relatius a uns imaginaris socials que persisteixen pràcticament intactes. Es pot afirmar que l'erosió d'aquest model familiar no comporta un canvi en les pautes socio-culturals que marquen la dinàmica social. La qual cosa explicaria que si bé la figura del cap de família ha vist minvar el seu poder material, segueix conservant socialment un fort pes simbòlic, que queda reforçat amb els sistemes de protecció social, vigents a la majoria de països occidentals, amb l'excepció dels escandinaus, que continuen considerant-lo com a protagonista principal dels drets i deures de ciutadania.

EL PES DELS IMAGINARIS SOCIALS VISIBLE A TRAVÉS DEL MERCAT DE TREBALL

La persistència dels imaginaris col·lectius entorn del model cap de família, més enllà de les diferències polítiques i culturals, es fa palesa, primordialment, a través d'una activitat laboral femenina amb unes característiques comunes a la major part dels països europeus que es poden resumir en els trets següents: absència, subordinació i segregació. No és d'estranyar, doncs, que la taxa d'activitat catalana estigui lluny de la seva homòloga masculina i que es situï entre les més baixes a Europa, a l'igual que succeeix en els països del sud d'Europa, amb l'excepció de Portugal. Davant d'aquesta realitat, Maruani (2005) apunta que, tot i els esforços realitzats fins ara per les polítiques d'igualtat de gènere, en el mercat de treball no sembla haver-hi cap pendent natural vers aquesta igualtat. En aquest sentit, també ens recorda com el temps dedicat al treball remunerat fa visible la persistència de les desigualtats a l'àmbit laboral, ja que l'ocupació de les dones varia, a diferència dels homes, en funció de la dedicació temporal. I certament, l'atur i el temps parcial esdevenen les formes d'absència femenina més habituals dins del mercat laboral espanyol i català (Torns, 2001), a més del gran volum que encara hi ha de dones inactives. És a dir, malgrat que ha augmentat el nombre de dones ocupades, també ho ha fet el nombre de dones que o bé volen treballar però no troben feina (aturades), o bé no treballen totes les hores que voldrien (temps parcial). A Catalunya, aquest augment de la participació femenina a l'activi-

tat laboral ha estat molt notable. Però les estadístiques oficials, útils per mesurar la quantitat de persones disponibles en el mercat de treball, no permeten veure amb tanta precisió les trajectòries laborals que han seguit.¹¹ Tanmateix, les dades disponibles semblen suficients per veure que l'atur va ser el substitut de la inactivitat laboral, per a les dones que protagonitzaren el fort augment de la taxa d'activitat laboral, després de 1985 (Carrasquer *et al.*, 1998).

TAULA 2. Taxa d'atur segons gènere i grup d'edat. Catalunya. 1976-2005*

	1976 (%)		1985 (%)		1995 (%)		2005 (%)	
	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona
De 16 a 24 anys	5,4	4,5	48,5	55,2	34,2	43,3	15,3	14,8
De 25 a 54 anys	3,7	2,1	15,4	16,7	11,9	23,5	4,7	8
De 55 anys i més	2,4	0,8	12,1	8,5	12,2	8	5,2	6,1
Total	3,7	2,8	19,9	27,5	15,2	26,5	6	8,6

* Les dades de l'any 1976 corresponen al III trimestre, les altres corresponen al II trimestre.
Font: IDESCAT.

A l'actualitat, però, cada vegada més aquesta absència femenina es manifesta sota la forma de treball temporal i a temps parcial. A excepció dels països escandinaus i Holanda, on el treball a temps parcial és la norma habitual d'ocupació per a les mares, en els països del sud d'Europa, aquesta situació afecta menys dones que, a més, no trien aquesta suposada reducció de jornada laboral voluntàriament. Tal com es pot veure a partir de dades europees, a Espanya, de les persones ocupades a temps complet només el 21 % de dones i el 18 % d'homes espanyols prefereix el temps parcial (Fagan, 2001). I només el 8 % d'aquestes dones no voldrien treballar a temps complet, quan la mitjana europea corresponent arriba al 22 %. Pel que fa al cas català (a partir de les dades del *Panel de Desigualtats Socials* de la Fundació Bofill 2003), el 33,5 % de les dones que treballen a temps parcial ho fa per poder atendre les tasques de la llar; el 31 % perquè no ha trobat cap altra feina o l'empresa no li ofereix una jornada completa, i només un 6,9 % ho fa voluntàriament. Una voluntarietat on la persistència del pes simbòlic del contracte social entre gèneres és segurament una de les millors hipòtesis explicatives.

11. Cal dir que les dades també són poc sensibles a l'ocupació submergida. Una ocupació típica del mercat laboral català, particularment a determinats sectors industrials (confecció, manipulats, etc.) o de serveis (neteja, de cura de les persones) que tradicionalment compta amb una important presència de mà d'obra femenina.

De fet, la segregació ocupacional que travessa el mercat de treball, per raó de gènere,¹² reforça l'actual temporalitat i parcialitat femenina. És a dir, les dones no només tenen dificultats per treballar a jornada completa, sinó que el treball a temps parcial apareix vinculat als sectors feminitzats, on hi ha salaris més baixos i pitjors condicions laborals. I aquest és un condicionant estructural que sembla constituir una norma d'ocupació precària pensada, implícitament, només per a les dones (Carrasquer-Torns, 2007). Característica que, conjuntament amb els altres factors adduïts, permeten comprendre perquè el temps parcial, lluny de representar la resposta a una elecció individual, respon a la lògica de l'organització de determinats sectors d'ocupació que, com els serveis a les persones, no és casualitat que siguin dels més feminitzats. Alhora reflecteix els implícits d'un model familiar necessari per assegurar la viabilitat dels actuals règims de benestar.

MÉS ENLLÀ DEL MERCAT LABORAL: EL TEMPS I ELS TREBALLS DE LA VIDA QUOTIDIANA

El temps ha estat una peça clau en les anàlisis de les científiques socials preocupades per repensar l'Estat del benestar en clau de gènere. Les principals aportacions són les que començaren a formular algunes sociòlogues italianes durant la dècada dels 80. Totes elles han considerat fonamental incloure la dimensió temporal als seus estudis perquè les anàlisis convencionals, «cegues al gènere», són incapaces de copsar l'existència d'un altre temps necessari per viure, més enllà de la jornada laboral. I no sempre volen entendre que el binomi temps-treball organitza materialment i simbòlicament la vida quotidiana de les persones a les societats contemporànies (Torns *et al.*, 2006a). Aquestes raons portaren a aquelles pioneres a reclamar l'estudi de les pautes temporals vigents a les nostres societats i de l'ús social que se'n deriva, per tal de revisar i replantejar el benestar en aquestes societats. El raonament que sustentava les seves propostes té un doble abast: d'una banda, reconèixer el potencial heurístic del temps com a instrument per fer visible els límits de les actuals polítiques de l'Estat del benestar, i, de l'altra, fer-se ressò de la necessitat de repensar el contingut del benestar a la vida quotidiana, tenint en compte el temps de vida.

Aquesta darrera proposta, cal atribuir-la, de nou, a Laura Balbo (1991) per a qui el temps de vida representa un horitzó ineludible per aconseguir aquest

12. Veure Torns *et al.* (2007) per a una anàlisi recent de les desigualtats de gènere del mercat de treball català.

benestar quotidià. Segons el seu criteri, aquest temps de vida permet introduir i prestigiar la importància de les tasques derivades d'atendre el procés de reproducció de la vida humana, que s'ha de traduir en unes polítiques de l'Estat del benestar que incorporin la importància social i econòmica d'aquest procés. Això vol dir, primer, considerar el temps necessari per assumir socialment i individualment la responsabilitat i execució del treball necessari per dur a terme aquest procés. Segon, convertir el temps de vida en un eix vertebrador de les polítiques de benestar. I, finalment, assumir tant l'aportació del temps en termes de benestar quotidià com la revisió de l'actual organització del temps que se'n deriva. Una organització que, com es recordarà, està centrada, de manera exclusiva, al voltant de la jornada laboral i té, a les societats del benestar, el poder i la capacitat per fixar l'organització del temps social, familiar i personal (Torns-Miguélez, 2000). La introducció de la dimensió temporal contribueix a fer visibles aquestes tasques tant en termes de qui executa aquest treball com en termes de qui se'n beneficia. I, en última instància, permet mostrar-ne el valor i avançar en la difícil fita de dotar-lo d'un major prestigi social (Balbo, 1987). Com és prou sabut, ni les mateixes persones que n'assumeixen la responsabilitat el solen reconèixer com a tal, probablement perquè no gaudeix d'una recompensa material. I possiblement perquè aquelles dones que varen reclamar-ne l'existència, ara fa gairebé trenta anys, estan prou lluny de realitzar-lo (Fraisie, 2000). Aquesta manca de valor social, més present entre les dones joves i/o les de classes benestants, contrasta, però, amb les creixents demandes d'unes necessitats de cura, bàsicament lligades al creixent procés d'envelliment. Demandes que el treball domèstic-familiar femení es veu obligat a satisfer tant en l'àmbit domèstic com en el mercat de treball, principalment en forma d'activitat laboral submergida, en l'espera que les societats, com la catalana, siguin capaces d'organitzar socialment la cura de les persones dependents.

En termes de benestar, l'estudi de la naturalesa del temps necessari per executar aquest tipus de treball posa de manifest els costos quotidians que suposa per a les persones que en són les principals responsables. Sobretot, si es té en compte que el temps de vida implicat en el procés de reproducció i cura de la vida humana no es pot acumular, reduir o sotmetre a la mateixa lògica lineal i acumulativa del temps productiu, guiat per criteris de racionalitat econòmica. Les raons d'aquesta diferència, bàsica per entendre i dissenyar noves pautes per al benestar quotidià, cal cercar-les en la lògica sincrònica i quotidiana que marca una pauta temporal per al treball domèstic-familiar contrària als ritmes i la intensitat dels temps laborals vigents. Diferència que es constata quan s'analitzen les tasques de cura de persones dependents i es

comprova que la rigidesa i inflexibilitat horàries, que els són habituals, dificulten la seva compatibilització amb les jornades laborals convencionals (Torns *et al.*, 2006b). Característiques, aquestes últimes, que dibuixen la difícil conciliació entre ambdós temps i treballs, present a la vida quotidiana de la majoria de dones adultes. Fet que explicaria, d'alguna manera, el permanent malestar que afecta la seva quotidianitat en les societats del benestar (Torns, Borràs i Carrasquer, 2004; Moreno, 2007).

Tanmateix, altres estudis posen de manifest nombroses evidències empíriques que mostren que les dones de classe treballadora són les que major càrrega total de treball suporten. I com hi han de fer front en pitjors condicions, donada la major subordinació laboral i familiar que, generalment, afecta aquest col·lectiu. La manca de recursos per fer front a l'autoritat masculina dins l'esfera domèstica és una de les principals explicacions d'aquestes diferències de classe.¹³ En aquest punt, el nivell d'estudis esdevé clau a l'hora d'analitzar les dades existents (veure taula 3): entre les persones sense estudis, les dones són les que més hores al dia dediquen al treball domèstic-familiar mentre que els homes en aquest mateix nivell, són els que menys. Una situació que s'inverteix a mesura que augmenta el nivell d'estudis.

Així les coses, sembla prou raonable considerar que el reconeixement dels temps i els treballs imprescindibles per a la reproducció de la vida humana permet oferir un nou enfocament, des del qual reorientar i revisar les polítiques de l'Estat del benestar. De la mateixa manera, l'anàlisi de la importància

TAULA 3. Hores de treball domèstic familiar, dies laborables segons nivell d'estudis i gènere

Hores	Sense estudis (%)		Estudis primaris (%)		Estudis secundaris (%)		Estudis universitaris (%)	
	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona
Cap	33,6	2,2	19,9	1,8	13,5	3,7	7,5	1,3
D'1 a 10 h	50,7	22,6	66,4	31,1	77,5	61,0	81,7	65,9
D'11 a 20 h	13,2	36,7	11,3	33,8	6,7	22,1	9,3	25,9
De 21 a 30 h	1,3	19,7	1,9	21,3	1,5	7,1	1,1	5,7
De 31 a 35 h	—	2,5	0,2	2,0	0,4	0,9	0,4	0,3
De 35 a 40 h	0,7	8,2	0,2	3,1	—	2,3	—	0,9
Més de 40 h	0,7	8,2	—	7,0	0,4	3,0	—	—
Total	100	100	100	100	100	100	100	100

Font: Elaboració pròpia a partir del PaD, 2003.

13. Diferències a les quals cal afegir l'ètnia en la mesura que la precarietat del servei domèstic afecta, sobretot, les dones immigrades que executen aquest treball mal pagat i sota condicions laborals deficientes o dins l'economia submergida.

de la vida quotidiana ha permès formular noves polítiques de l'Estat del benestar (Bimbi i Capecchi, 1986). L'element comú d'aquestes noves intervencions, allà on s'han dut a terme, ha estat aconseguir una millor comprensió de les estratègies de supervivència i de les problemàtiques quotidianes que afecten el benestar de la ciutadania. La conseqüència obligada d'aquest enfocament ha estat reconèixer la dimensió política de l'àmbit quotidià. Un àmbit de proximitat que, a l'actualitat, es reconeix com a generador de drets i deures ciutadans, al costat de l'àmbit públic, únic espai, fins ara, per parlar de ciutadania. Aquest reconeixement públic de la vida quotidiana és el que permet considerar la importància del temps i el treball de cura, conegut també com a *care*. Un terme que la tradició anglosaxona sembla haver imposat i que s'està convertint en un dels nous elements de gestió i planificació de les polítiques de benestar. I que sembla ser el nou pivot des del qual bastir una major sensibilitat política cap a les qüestions relatives a l'organització i gestió del benestar quotidià, capaç de superar el plantejament assistencial que, a hores d'ara, encara guia moltes de les actuacions de l'actual Estat del benestar, en societats com la catalana.

EL BALANÇ D'ALGUNES POLÍTIQUES EXISTENTS: ELS LÍMITS DE LA CONCILIACIÓ

Si s'analitzen algunes de les polítiques públiques destinades a modificar, d'algun manera, el benestar quotidià d'homes i dones, s'observa que la Unió Europea acumula una llarga trajectòria en el disseny i planificació d'actuacions orientades a pal·liar les situacions de desigualtat i discriminació femenines, i s'ha convertit en el principal referent institucional per a les anomenades polítiques de gènere, dutes a terme des dels anys 70 del segle xx. Es podria dir que aquest va ser el moment d'inici de la definició de nous marcs legals i normatius per assolir els objectius que els diversos països es van anar fixant en aquesta direcció. Judith Astelarra (2005) distingeix tres etapes en aquesta trajectòria: en un primer moment, es busca fomentar la igualtat d'oportunitats a través de la formació i ocupació, a fi d'actuar sobre els elements generadors de desigualtat entre homes i dones; posteriorment, es defineix l'acció positiva per superar el desajust entre el reconeixement de la igualtat formal i la igualtat real, atès que la legislació és una condició necessària però no suficient, i, finalment, les darreres propostes promocionen les actuacions transversals emparades sota el denominat *mainstreaming*, amb l'objectiu de neutralitzar els efectes discriminatoris de les polítiques anteriors.

Tot i l'existència d'aquest referent europeu, actualment persisteix una manca de recursos i voluntats polítiques a l'hora de revisar la distribució de tasques i responsabilitats domèstiques entre homes i dones. Les raons d'aquests dèficits sembla, a criteri de les estudioses, que cal cercar-les en les pròpies polítiques de gènere, proposades per la UE, perquè no han estat capaces de revisar les bases del pacte o convenció entre gèneres, que sustenten l'actual Estat del benestar. Un bon exemple l'ofereixen les polítiques de conciliació de la vida laboral i familiar, acollides exitosament pel discurs polític, malgrat els límits evidents de les actuacions que les acompanyen,¹⁴ l'experiència acumulada al llarg dels darrers anys mostra com aquestes polítiques semblen orientades exclusivament vers les dones, ja que la promoció dels permisos laborals, una de les claus d'aquestes polítiques, ha facilitat amb èxit desigual la promoció de la presència femenina dins del mercat laboral, però no ha aconseguit la promoció equivalent de la presència masculina dins de l'àmbit domèstic-familiar.¹⁵ En aquest punt, caldrà esperar l'anàlisi dels resultats de la recent llei d'igualtat espanyola, aprovada aquest 2007, que permet un permís de paternitat de tretze dies. Tot i que la força de la tradició familista i la manca dels serveis d'atenció a la vida diària no permeten albirar resultats massa entusiàstics, a curt termini.

De fet, les veus crítiques que alerten del plantejament no del tot encertat d'aquestes actuacions coincideixen a assenyalar que semblen estar pensades només per a les dones i que, paradoxalment, s'han dissenyat sense considerar la redistribució efectiva entre homes i dones de les responsabilitats i obligacions domesticofamiliars (Meulders, 2000; Junter, Loiseau i Tobler, 1999; Torns, 2005). Aquest oblit, lluny de ser casual, sembla motivat per la prioritat política de les estratègies europees d'ocupació d'augmentar l'activitat laboral femenina, al continuar sent l'única forma de treball reconeguda. I, en conseqüència, no s'entra a resoldre el conflicte quotidià de la divisió sexual del treball alhora que es menystenen les activitats dedicades a la reproducció de la vida de les persones. Situació que com ja s'ha comentat no permet ni la revisió del contracte social entre gèneres ni el replantejament dels actuals règims de benestar.

14. Les referències del cas català sobre aquesta qüestió són dues. D'una banda, la *Ley 39/1999 para promover la conciliación de la vida familiar y laboral de las personas trabajadoras* ampliada al març del 2007 amb la *Ley orgánica 3/2007 para la igualdad efectiva de mujeres y hombres* que introdueix per primera vegada el permís de paternitat de tretze dies de duració com un dret individual i exclusiu del pare. I, d'altra banda, la *Llei de conciliació de la vida personal, familiar i laboral del personal al servei de les administracions públiques de Catalunya*.

15. Vegeu Torns et al. (2006b) per a un balanç sobre les actuacions de conciliació desenvolupades en el context espanyol i català.

UN NOU REPTE PER A LA CIUTADANIA DEL SEGLE XXI: L'ORGANITZACIÓ SOCIAL DE LA CURA

Entre la relativa sorpresa i el nombrós desconeixement dels especialistes en polítiques de benestar, resulta evident que des de finals dels anys 90 el treball de cura sembla haver emergit com un repte ineludible per als països occidentals davant del progressiu envelliment de la seva població. Probablement, perquè, a més dels èxits moderats de les polítiques ressenyades, persisteix la desigual distribució de la càrrega total de treball entre homes i dones, donada l'absència masculina de l'esfera domèstica. Tanmateix, malgrat els estudis pioners de Laura Balbo, el terme s'ha visibilitzat a partir que deu anys després les especialistes anglosaxones han començat a emprar el concepte *social care*, tant per concretar les limitacions de les polítiques de l'Estat del benestar com per vehicular propostes alternatives.

Mary Daly i Jane Lewis (2000) són un exemple excel·lent de les estudioses que han convertit el concepte *care* en una categoria analítica bàsica per a l'anàlisi dels règims de benestar. A parer seu, el concepte *social care* remet, en primer lloc, al conjunt d'activitats i relacions, de caràcter material i afectiu, vinculades a les necessitats d'infants i persones adultes dependents. Mentre que, en segon lloc, remet al marc normatiu econòmic i social dins del qual aquestes activitats i relacions s'assumeixen i es realitzen. Es tracta, doncs, d'una definició que allunya el concepte de les relacions d'afectivitat sovint associades a la cura per apropar-lo a les relacions que s'estableixen entorn del treball d'atenció a les persones dependents. És així com la consideració del treball de cura esdevé un nou punt de partida a l'hora de repensar l'Estat del benestar.

En aquest sentit, cal ressenyar estudis similars que assenyalen com les polítiques públiques han de reforçar l'actual protecció social, creant o augmentant les actuacions a favor de la cura i l'atenció a les persones dependents. Unes actuacions polítiques que es poden concretar en serveis d'atenció a la vida diària (SAD), destinats a afrontar les tasques d'atenció quotidiana de la població amb dificultats per atendre la seva autonomia personal. I que són reivindicats i plantejats com a drets de ciutadania universals i individuals (com l'ensenyament i la sanitat), en la mesura que les anàlisis realitzades mostren com aquestes polítiques són un element fonamental per aconseguir l'equitat entre gèneres i promoure el benestar en clau de vida quotidiana. I és la quantitat i contingut d'aquestes actuacions de *social care* el que, a més, permet a les especialistes dibuixar, amb més precisió, les diferències existents entre els règims de benestar europeus. Tot diferenciant entre aquells models centrats en la protecció social convencional, els *welfare models*, dels que in-

clouen sistemes de cura socialment organitzada per atendre les persones dependents, els *care models*.

Malgrat que fins fa ben poc el context català i espanyol pràcticament no coneixia ni reclamava els serveis SAD, l'actualitat més recent situa Catalunya a cavall entre ambdós models. És a dir, la realitat social catalana és a prop dels dits *welfare models* però la reforma recent del marc legal suposa fer un pas endavant cap als *care models*. En efecte, la *Ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia* (39/2006), aprovada al desembre del 2006 pel Congrés espanyol, i la *Llei de serveis socials de Catalunya*, aprovada al setembre del 2007 pel Parlament català, introdueixen una millora notable en la visibilització del treball de cura i l'assumpció de responsabilitats socioeconòmiques i personals, a l'hora de distribuir-lo. I si bé caldrà esperar l'aplicació i posada en pràctica d'aquestes lleis per fer-ne un primer balanç, es pot veure que ambdues lleis presenten ja algunes crítiques fetes des de diversos sectors que apunten vers limitacions evidents. En concret, les veus d'aquells col·lectius que assenyalen el reforçament de l'actual model familista i, per tant, el reforçament de la desigual distribució de la càrrega total de treball entre homes i dones, que suposarà algunes de les solucions ideades. I aquelles que ens arriben des del col·lectiu de persones que s'apleguen entorn el *Forum de la Vida Independiente* per defensar la seva diversitat funcional.

CONSIDERACIONS FINALS

Davant d'aquests plantejaments polítics, no hauria de sorprendre'ns comprovar que moltes de les actuacions desenvolupades per afavorir les dones han provocat únicament que només es valori el món públic, l'àmbit del treball remunerat, on són visibles el benestar i els drets i deures de ciutadania. I es menyspreïn les activitats i els temps propis de l'àmbit domèstic-familiar, tot oblidant la importància del benestar quotidià que s'hi genera. Fins i tot les dones mantenen aquestes preferències, especialment entre les generacions joves. Fet que no treu que elles segueixin sent les principals responsables d'aquest àmbit i d'aquest treball. I, per tant, que elles continuïn sent les encarregades d'oferir benestar a la resta de membres de la llar-família, molt sovint, a costa del seu propi malestar. Una tendència que acumula moltes possibilitats de no deixar de créixer en els propers anys, sobretot si es tenen en compte els pronòstics demogràfics.

Al nostre parer, és en aquest escenari on la ciutadania i el benestar quotidià emergeixen com a dues cares d'una moneda que cal considerar com a un

dels binomis imprescindibles per repensar les societats del segle XXI. De totes les raons exposades al llarg d'aquest escrit, cal recordar, sobretot per a aquells que no semblen ser capaços de pensar en més espai que el del món públic, a l'hora de projectar intervencions polítiques, que: primer, la paritat entre homes i dones només serà possible quan els treballs i els temps necessaris per a la reproducció de la vida humana formin part dels drets i deures de ciutadania; segon, quan aquesta inclusió suposi la redistribució de la càrrega total de treball entre homes i dones a la vida quotidiana i, per tant, desaparegui la figura del cap de família masculí, no només materialment sinó també simbòlicament. Aquesta fita suposa no només la incorporació urgent dels subjectes masculins a l'esfera domèstica sinó la transformació d'una organització socioproductiva que clama la flexibilitat i la competitivitat de les empreses sense tenir present el benestar de les persones. Aconseguir-ho vol dir posar la vida humana i el temps de vida en el centre del benestar i deixar de considerar l'àmbit laboral com l'únic centre de la vida personal, familiar i col·lectiva. Unes fites que, a hores d'ara, semblen difícils perquè suposen revisar les bases d'uns consensos que, com s'ha dit a l'inici d'aquest escrit, varen iniciar-se al segle XVIII. Sembla imprescindible fabricar-ne de nous, a l'inici del segle XXI, ampliant els continguts socials del concepte ciutadania a fi de respondre a les demandes i necessitats de la societat actual. Començar per incloure en aquesta nova ciutadania la importància d'atendre la cura de la vida humana, la redistribució dels temps i treballs que han fet possible arribar fins aquí, i tenir en compte tots els subjectes que la procuren en el dia a dia, no sembla, si més no, tan forassenyat.

Bibliografia

- ADELANTADO, J. [ed.] (2000). *Cambios en el Estado del bienestar*. Barcelona: Icaria-UAB.
- ALIAGA, C. (2006). «How is the time of women and men distributes in Europe?». *Eurostat Statistics in focus*, 4.
- ASTELARRA, J. (2005). *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Ediciones Cátedra-Universidad Valenciana-Instituto de la Mujer.
- BALBO, L. (1978). «La doppia presenza». *Inchiesta*, 32. [Traducció castellana a C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (1994). *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria-Fuhen]
- (1987). *Time to care. Politiche del tempo e diritti quotidiani*. Milà: FrancoAngeli.
- (1991). *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli.
- BETTIO, F.; SIMONAZZI, A.; VILLA, P. (2004). *The «care drain» in the mediterranean: notes on the Italian experience*. Roma: Fondazioni Brodolini. [Working Paper. European Project GALCA]
- BIMBI, F. (1999). «Measurament, Quality and Social Changes in Reproduction Time: the Twofold Presence of Woman and Gift Economy». A: HUFTON, Y.; KRAVARITOU, O. [coord.]. *Gender and the use of time*. La Haia: Kluwer Law Int.
- BIMBI, F.; CAPECCHI, V. [ed.] (1986). *Strutture e Strategie della vita quotidiana*. Milà: FrancoAngeli.
- BORCHORST, A. (2001). «Still Friendly: Danish Women and Welfare State Restructuring». *Social politics*, 8(2), p. 203-205.
- BORCHORST, A.; SIIM, B. (1996). «Las mujeres y el Estado del Bienestar avanzado. ¿Una nueva forma de poder patriarcal?». A: SHOWSTACK SASSOON, A. [ed.]. *Las mujeres y el estado*. Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones.
- (2002). «The women-friendly welfare states re-visited in challenges to gender equality in the nordic welfare state». *NORA Nordic Journal of Women's Studies*, 10(2), p. 90-98.
- CARRASCO, C.; ALABART, A.; MAYORDOMO, M.; MONTAGUT, T. (1998). *Las mujeres y el Estado del Bienestar: una aproximación al caso español*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- CARRASQUER, P.; TORNOS, T. (2007). «Cultura de la precariedad: conceptualización, pautas y dimensiones: una aproximación desde la perspectiva de género». *Sociedad y Utopía*, 29, p. 139-156.
- CARRASQUER, P.; TORNOS, T.; TEJERO, E.; ROMERO, E. (1998). «El trabajo reproductivo». *Papers. Revista de Sociologia*, 55, p. 95-114.
- CROMPTON, R. (1999). *Restructuring gender relations and employment: the decline of the male breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- (2005). «Attitudes, women's employment and the domestic division of labour». *Work Employment & Society*, 19(2), p. 213-233.
- DALY, M.; LEWIS, J. (2000). «The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states». *British Journal of Sociology*, 51(2), p. 281-298.
- FAGAN, C. (2001). *Gender employment and working time preferences in Europe*. Dublín: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- FERRERA, M. (1996). «The "Southern Model" of Welfare in Social Europe». *Journal of European Social Policy*, 6(1), p. 17-37.
- FRAISSE, G. (2000). «Servidumbre, empleos de servicio y democracia». A: MARUANI, M.; ROGERAT, C.; TORNOS, T [ed.]. *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- (2003). *Los dos gobiernos: la familia y la ciudad*. Madrid: Cátedra.
- HERNES, H. (1996). «Las mujeres y el Estado del Bienestar: la transición de la dependencia pública a la dependencia privada». A: SHOWSTACK SASSOON, A. [ed.]. *Las mujeres y el estado*. Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones.
- JUNTER, H.; LOISEAU, A.; TOBLER, C. (1999). «Reconciliation of domestic and care work with paid work». A: HUFTON, O.; KRAVARITOU, Y. [ed.]. *Gender and the use of time*. La Haia: Kluwer Law Int.
- LEWIS, J. (1992). «Gender and the Development of the Welfare Regimes». *Journal of European Social Policy*, 2(3), p. 159-173.

- (2001). «The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care». *Social Politics* (1), p. 152-169.
- (2007). «Gender, Ageing and the New Social Settlement: the importance of developing a Holistic Approach to care policies». *Current Sociology*, 55(2), p. 271-286.
- LETABLIER, M.T. (2007). «El trabajo de “ciudadanos” y su conceptualización en Europa». A: PRIETO, C. [dir.]. *Trabajo, género y tiempo social*. Madrid: Hacer-UCM.
- MACINNES, J. (2005). «Diez mitos sobre la conciliación de la vida laboral y familiar». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 23, p. 35-71.
- MARUANI, M. (2005). «Temps, Travail et Genre». Ponència presentada al seminari europeu «Tiempos, actividades, sujetos. Una mirada des la perspectiva de género». Madrid.
- MEULDERS, D. (2000). «La flexibilidad en Europa». A: MARUANI, M.; ROGERAT, C.; TORN, T. [ed.]. *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- MORENO, S. (2007). *Temps, treball i benestar: una aproximació des de la vida quotidiana*. Tesi Doctoral.
- NOWOTNY, H. (1991). «Fare il tempo. Sulla sociologia del tempo di Norbert Elias». *Rassegna Italiana di Sociologia*, XXXII(4): 495-505.
- O'CONNOR, J. (1993). «Gender, class and citizenship in the comparative analysis of welfare states regimes: theoretical and methodological issues». *British Journal of Sociology*, 33(3), p. 501-518.
- ORLOFF, A. (1993). «Gender and the social right citizenship: state policies and gender relations in comparative research». *American Sociological Review*, 58(3), p. 303-328.
- (2006). «From Maternalism to “employment for all”: state policies to promote women's employment across the affluent democracies». A: LEVY, J. [ed.]. *The State After Statism*. Cambridge: Harvard University Press.
- PATEMAN, C. (1995). *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.
- PLANTENGA, J.; SCHIPPERS, J.; SIEGERS, J. (1999). «Towards an equal division of paid and unpaid work: the case of the Netherlands». *Journal of European Social Policy*, 9 (2), p. 99-110.
- RODRÍGUEZ-CABRERO, G. (2004). *El Estado del Bienestar en España: debates, desarrollo y retos*. Madrid: Editorial Fundamentos.
- SAINSBURY, D. (1994). *Gendering Welfare States*. Londres: Sage.
- STRATIGAKI, M. (2004). «The cooptation of gender concepts in EU policies: the case of Reconciliation of work and family». *Social politics*, 11(1), p. 30-56.
- TORN, T. (2001). «Entre l'atur i el temps parcial: noves maneres per a una vella desigualtat?». *Revista Catalana de Sociologia*, 15, p. 27-40.
- (2005). «De la imposible conciliación a los permanentes malos arreglos». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 23, p. 15-33.
- TORN, T.; BORRÀS, V.; CARRASQUER, P. (2004). «La conciliación entre la vida laboral y familiar: ¿un horizonte posible?». *Sociología del Trabajo*, 50, p. 111-138.
- TORN, T.; BORRÀS, V.; MORENO, S.; RECIO, C. (2006a). *Les polítiques de temps: un debat obert*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona-Regidoria Nous Usos Socials del Temps.
- TORN, T.; CARRASQUER, P.; PARELLA, S.; RECIO CÁ CERES, C. (2007). *Les dones i el treball a Catalunya: mites, certeses i sabers*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- TORN, T.; MIGUÉLEZ, F. [dir.]. (2000). *Temps i ciutat*. Barcelona: CESB-Ajuntament de Barcelona.
- TORN, T.; MIGUÉLEZ, F.; BORRÀS, V.; MORENO, S.; RECIO CÁ CERES, C. (2006b). *Noves organitzacions del temps de treball. Balanç d'actuacions a la Unió Europea*. Barcelona: CESB-Ajuntament de Barcelona.
- WARREN, T. (2000). «Diverse breadwinner models: a couple-based analysis of gendered working time in Britain and Denmark». *Journal of European Social Policy*, 10 (4), p. 349-371.